

ОСВІТА ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ: ШЛЯХИ РОЗБУДОВИ
Збірник наукових праць

Друкується за рішенням вченої ради Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (протокол № 6 від 12 листопада 2019 року)

Заснований 2000 р. До 2009 р. виходив під назвою «Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі»

З 2009 р. зареєстрований зі зміною назви «Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 16355 – 4827Р від 16.12.2009 р.

ЗАСНОВНИК
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ
МИКОЛИ ЯРМАЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Збірник затверджено у ДАК України як фахове видання у галузі педагогічних (корекційна педагогіка) наказ МОН України №241 від 09.03.2016. та психологічних (спеціальна психологія) наказ МОН України №693 від 10.05.2017 наук.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

04060, Київ, вул. М.Берлінського, 9

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
НАПН України

тел.: (044) 468-14-81

© Усі права захищено.

Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копіюваними чи відтвореними в будь-якій формі і будь-якими засобами без письмового дозволу видавця.

За достовірність фактів, дат, назв і правильність цитування відповідають автори.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати матеріали та може не поділяти точки зору авторів публікацій.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Засенко В'ячеслав Васильович, доктор педагогічних наук, професор, – головний редактор;

Прохоренко Леся Іванівна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, – заступник головного редактора;

Душка Алла Луківна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Данілавічюте Еляна Анатоліївна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Кобильченко Вадим Володимирович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор;

Нечипоренко Валентина Василівна, доктор педагогічних наук, професор;

Панок Віталій Григорович, доктор психологічних наук, професор;

Супрун Микола Олексійович, доктор педагогічних наук, професор;

Форостян Ольга Іванівна, доктор педагогічних наук, професор;

Ванчова Аліца, доктор педагогічних наук, професор;

Гарчарікова Тереза, доктор філософії, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Шевченко Володимир Миколайович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник.

О – 72 **Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови:** зб. наук. праць / за ред. В.В. Засенка. – К.: ТОВ «Наша друкарня», 2019. – Вип. 15. – 364. с.

Збірник присвячено апробації та впровадженню результатів наукових досліджень та практичних пошуків реалізації інноваційних підходів в освіті дітей з особливими потребами.

Адресується науковцям, практикам, студентам, всім, кому не байдужа доля дітей з особливими освітніми потребами.

Ольга Лящук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ, Україна

Микола Супрун,
НПУ ім. М.П. Драгоманова,
м. Київ, Україна

ШКІДЛИВІ ЗВИЧКИ: ФАКТОРИ ТА УМОВИ ЇХ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

Анотація. Метою статті є: визначення сутності і змісту поняття «шкідливі звички» та з'ясування їх видів; визначення факторів та умов формування шкідливих звичок в учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів. Аналізуються джерела із проблеми дослідження в різних галузях знань. Наголошується на актуальності проблеми дослідження в різні історичні періоди розвитку людства. Розкривається трактування дефініції «шкідливі звички» у міжпредметному науковому ракурсі.

Ключові слова: діти-сироти та діти позбавлені батьківського піклування, інтернатні заклади, шкідливі звички.

Olha Lyaschuk, Mykola Suprun, Content and subject matter of bad habits: factors and circumstances of their formation of teenagers

Abstract. The object of the article is: definition of content and subject matter of the notion «bad habits» and determination of their types; determination of factors and circumstances of bad habits' formation of teenagers of orphan boarding schools. The sources from research problem in different disciplines are analyzed. The timeliness of research problem in different historical periods of mankind development is stated. The content of «bad habits» definition treatment in intersubject scientific aspect is revealed.

Key words: orphaned children and children deprived of parental care, orphanages, bad habits.

Теоретико-соціальна **актуальність** нашого дослідження, полягає насамперед в тому, що завдання демократизації та гуманізації освіти в нашій країні, поставлені Національною доктриною розвитку освіти в Україні у ХХІ столітті, спрямовані загалом на формування всебічно розвиненої та здорової особистості. Їх розв'язання ускладнюється загостренням суперечностей, які супроводжуються поширенням шкідливих звичок серед молоді, особливо серед молодших підлітків – учнів шкіл-інтернатів. Сумною реальністю, стало і те, що випускники цих освітніх закладів зараз стають все менш соціально-захищеними і є потенційним «резервом» порушників закону. Саме тому, пізнання означеного питання становить практичний інтерес і для працівників пенітенціарної служби .

Аналіз теоретичного доробку свідчить, що поняття «шкідливі звички» складається з двох слів: перше слово говорить про щось, що завдає шкоди; друге – про те, що ми до чогось звикли. Тому необхідно по-перше з'ясувати, що таке «звичка», а потім вже визначити, що є шкідливими звичками.

У «Великому психологічному словнику» поняття «звичка» розуміється як автоматизована дія, виконання якої в певних умовах стало потребою [2].

У тлумачному словнику Д. Ушакова потребою є те, без задоволення чого неможливо обійтися [9], що й викликає залежність.

На думку українських учених: Т. Авельцевої, Н. Зимівець, Н. Лещук, І. Сомової, Т. Федорченко залежність стає згубною, коли: вона обмежує можливості особистості в самореалізації; згубно впливає на стосунки між людьми; руйнує власний і сімейний бюджет; створює конфліктні ситуації особистості й суспільства; наявна тенденція до постійного збільшення дози наркотику; формується психологічна та фізіологічна залежність [8, с. 43].

Треба зауважити, термін «звички» трактується у різних сферах знань у відповідності до їх специфіки:

- в психології звичка це – відповідний спосіб поведінки індивіда, що склався у результаті повторювання однотипних дій і здійснення якого в певній ситуації набуває для нього характеру потреби;

- в медицині звичка це – відчуття людиною нав'язливої потреби до певної діяльності, тобто це – залежність;

- у фармакології, імунології та наркології звичка це – зниження реакції на повторюване введення ліків, наркотиків або психоактивних речовин; звикання організму, через що потрібно все більша і більша доза для досягнення властивого речовині ефекту.

Отже, звичка це – сформований спосіб поведінки, здійснення якого в певній ситуації набуває характер потреби, тобто викликає залежність. Залежність розділяється на психічну й фізичну.

Психічна залежність характеризується нестерпним бажанням або нездоланим потягом до вживання психоактивної речовини, тенденцією до збільшення її дози для досягнення бажаного ефекту, невжиття речовини викликає психічний дискомфорт і тривогу [10].

Фізична залежність – стан, коли вживана речовина стає постійно необхідною для підтримки нормального функціонування організму і включається в схему його життєзабезпечення. Позбавлення цієї речовини породжує абстинентний синдром, який заявляє про себе соматичними, неврологічними і психічними розладами [10].

Тепер з'ясуємо, що можна називати шкідливими звичками, для чого знову звертаємось до словникової літератури. У педагогічному словнику [1] шкідливі звички трактуються як нав'язливі дії, що не лише негативно впливають на психофізичний та інтелектуальний розвиток дитини, а й на її поведінку також. Тобто, підкреслюється поведінковий аспект.

Отже, під звичкою можна розуміти схильність до чого-небудь, що викликає психологічну та/або фізіологічну залежність, тобто її важко позбутися; а під шкідливою звичкою можна розуміти – залежність від чого-небудь, що шкодить психіці, фізичному стану та негативно впливає на поведінку особистості. Звичка, яка перетворилася у залежність та має негативний вплив на особистість – це шкідлива звичка.

Таким чином, в контексті нашого дослідження під шкідливими звичками ми будемо розуміти:

- 1) куріння (тютюнова залежність);
- 2) вживання алкогольних напоїв (алкогольна залежність);
- 3) вживання токсичних речовин (токсична залежність);
- 3) вживання наркотичних речовин (наркотична залежність).

Для визначення сутності поняття шкідливих звичок і правильної організації їх профілактики, важливо знати етапи формування шкідливих звичок у молодших підлітків. Дослідники виділяють три поступових етапи формування шкідливих звичок [7]:

Перший етап – етап «перших спроб», коли спроби алкоголю, тютюну або наркотичних речовин ще не викликають психофізичної залежності, скоріше такі прояви можна віднести до порушень поведінки. Мотивом вживання шкідливих речовин може виступати цікавість, або одиначне експериментування без ознак регулярності.

Другий етап – «пошуковий» або «експериментальний», коли підліток вже знає смак і дію певного ряду шкідливих речовин і обирає з них «найприємніші» для нього. На цьому етапі знижуються або зникають рефлекси протистояння. Тривалість другого етапу триває не довго – від одного місяця до півроку. Цей етап виступає передумовою формування психофізичної залежності, адже сформувалась психологічна готовність до вживання шкідливих психоактивних речовин [7]. Якщо не вжити адекватних дій на другому етапі, далі робота ускладнюється, адже виникає залежність.

Третій етап характеризується психічною, фізичною і соціальною деградацією, коли звичка переходить у стан хвороби. Поступово виникає тимчасовий стан, коли людина, вже несвідомо відчуває нетерпимий потяг до психоактивних речовин. Такий стан іноді закінчується лише повним виснаженням організму. До цього моменту порушення психіки стають незворотними, настає деградація. Необхідним є цілеспрямований вплив на знищення цієї залежності, переорієнтація розвитку поведінки особистості, знищення бажань змінити свій психічний стан штучним шляхом. Найбільший ефект може дати психолого-педагогічний вплив, що базується на знаннях

психологічних причин і наслідків виникнення потреби у вживанні шкідливих психоактивних речовин. Але третій етап, зазвичай, вимагає втручання лікарів.

На сьогоднішній день існує досить багато класифікацій причин поширення шкідливих звичок у молодших підлітків. У зв'язку з цим, доцільними є систематизація та доповнення знання причин виникнення шкідливих звичок в учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів.

Згідно філософської концепції людської сутності фактори формування та розвитку особистості в певних умовах можуть детермінувати її вчинки. На психолого-педагогічному рівні розуміння причин виникнення шкідливих звичок є певним проявом внутрішнього стану особистості, що обумовлюється комплексом умов та факторів.

Фактори формування шкідливих звичок в учнів шкіл-інтернатів умовно можна розділити на соціальні, біологічні та психологічні. Розглянемо соціальні фактори формування шкідливих звичок.

Рівень напруженості в суспільстві, який вже стає хронічним, тісно пов'язаний з кількісним показником шкідливих звичок, які провокують гострі соціальні конфлікти. Особливо актуальним цей фактор стає в сучасних умовах, коли Україна перебуває не лише в стані економічної кризи, а фактично у стані війни. В умовах сьогодення це особливо стосується підлітків із східних регіонів нашої країни, які вимушено покинули рідні домівки, змінили місце навчання. Багато дітей із зони військового конфлікту (Луганської та Донецької областей) потрапляють до шкіл-інтернатів через втрату батьків або неспроможність їх утримувати у наслідок втрати житла і постійної роботи батьками. Невпевненість в завтрашньому дні, необхідність міняти спосіб життя і місце проживання, матеріальні труднощі сім'ї, безробіття батьків є потужними факторами виникнення шкідливих звичок.

Важливим соціальним фактором виступає негативний вплив молодіжної субкультури. Молодіжна субкультура – це система цінностей,

норм поведінки, форм спілкування, яка відрізняється від культури дорослих і характеризує життя молоді в віці приблизно від 11 до 20 років [5].

Важливим мотивом споживання алкоголю підлітками 5-х класів є адаптація до навчання у середній ланці школи (5-6 класи), коли зміна обстановки потребують часу для адаптації дитини. У молодших класах діти звикли навчатись в одному кабінеті, коли всі навчальні дисципліни викладає один вчитель.

Не менш значущими є психологічні чинники. Домінуючим психологічним фактором є криза підліткового віку. Цей період є одночасно складним і важливим періодом у житті особистості. Навіть у молодших підлітків сьогодні актуалізується намагання звільнитися від контролю дорослих, що призводить до конфліктної поведінки, яка є ознакою вікової кризи. Проте до повної свободи вони психологічно не готові, їм важливо мати право на власний вибір та на відповідальність за власні рішення. Однак, коли дитина залишається в будинку-інтернаті, вона дорослішає, впри наймі як їй здається, скоріше. Коли немає поруч батьків учні-шкіл інтернатів вже у молодшому підлітковому віці намагаються вийти з-під контролю вчителів та адміністрації закладу.

Важливим фактором формування шкідливих звичок у молодших підлітків може бути потреба у прояві власної індивідуальності і неможливість її задовольнити. У такій ситуації підлітки втрачають відчуття міри, проявляють демонстративну поведінку, яка часто проявляється у формі зловживання алкоголем, куріння, а іноді й наркотичними речовинами.

Слід зазначити, виникнення шкідливих звичок можна розглядати як непродуктивну форму виходу з ситуації, яка характеризується ускладненістю задоволення особистісних потреб. Така незадоволеність викликає емоційну напругу і може носити суперечливий характер: або стимулює прискорений розвиток певних якостей особистості при подоланні протиріччя, тобто сприяє переходу на більш високий рівень саморегулювання; або (якщо відсутнє

зовнішнє втручання педагогів, психологів або батьків) може призвести до появи шкідливих звичок.

Для попередження такої дезінтеграції дуже важливо знати умови формування шкідливих звичок. Умови ми теж розділили на три групи: соціальні, біологічні та індивідуально-психологічні.

Домінуючою соціальною умовою є вплив сім'ї. Сім'я є першим і найважливішим інститутом соціалізації, сімейний мікроклімат та виховання формують підвалини людської особистості і тому нижченаведені ситуації неблагополучних, неповних, обтяжених сімей, та сімей з неправильними типами виховання є одними з найважливіших умов, які можуть стати причиною появи шкідливих звичок.

Сімейне неблагополуччя сприяє розвитку емоційних відхилень і на їх основі різноманітних соціальних відхилень, в тому числі й шкідливих звичок. Аналіз досліджень підтверджує, що найчастіше шкідливі звички з'являється у тих дітей, в сім'ях яких один з батьків мав судимість (2%), вів паразитичний спосіб життя (8%), зловживав алкоголем (46%), вживав наркотики (18%) [3, с. 225]. Реакція імітації є типовою для поведінки підлітків, тому прояв шкідливих звичок в цій ситуації є результатом наслідування батьків, що ведуть аморальний спосіб життя.

Важливою умовою формування шкідливих звичок у молодших підлітків є негативний соціально-психологічний статус в колективі. Сьогодні, нажаль, це також особливо гостро стосується дітей зі східних областей України. Під таким негативним соціально-психологічний статусом в колективі розуміється несприятлива позиція суб'єкта в системі міжособистісних стосунків, що визначає його права, обов'язки та привілеї. Підлітковий колектив з одного боку розвивається за допомогою педагогічних, розвивається під безпосереднім чи опосередкованим керівництвом педагогів і батьків. З іншого ж боку, молодші підлітки вже не орієнтуються на думки педагогів, обираючи собі партнерів зі спілкування та друзів.

Важливими є біологічні умови формування шкідливих звичок. Первинною умовою може стати фетальний алкогольний синдром плоду. Перше науковий опис фетального алкогольного синдрому пов'язують з роботами Р. Lemoine (1968) і К. Jones (1973), які обстежували дітей, що народилися в сім'ях алкоголіків і мали різні аномалії. Фетальний алкогольний синдром окрім специфічних фізичних вад, ще супроводжується постнатальним ураженням нервової системи. Часто алкогольний синдром виявляється в молодшому підлітковому віці у вигляді психопатоподібних та психопатичних проявів. Вищезазначені умови ускладнюють або навіть унеможливають соціальну адаптацію, зменшують, часто аж до повної відсутності, захисної реакції на алкоголь, тютюн, наркотики [6].

Важливою умовою формування шкідливих звичок є також спадкова схильність, яка полягає в тому, що потяг до психоактивних речовин (насамперед – алкоголю) може передаватись спадковим механізмом, що відповідає за нормальне функціонування обмінних процесів. Необхідно зауважити, що шкідливі звички можуть виникати не лише як результат зловживання батьків алкоголем, але й під впливом інших шкідливих речовин (радіаційних, хімічних, токсичних тощо) на генетичний код [4].

Також важливими є індивідуально-психологічні умови. Важливими умовами формування шкідливих звичок у молодших підлітків на індивідуально-психологічному рівні виступають акцентуації характеру та психопатії. Видатний вчений, доктор медицини А. Лічко створив типологію акцентуацій характеру, в якій поєднав знання про психопатії і вже існуючої на той час класифікації акцентуацій К. Леонгарда.

Розглянувши детермінанти формування шкідливих звичок у молодших підлітків, слід зазначити, що жоден з факторів та умов їх виникнення не є вирішальними, навіть якщо на дитину впливає сукупність умов та факторів, це ще не означає, що у підлітка сформується стійка психофізична залежність від шкідливих звичок. Тут вирішальну роль відіграє правильно організована профілактично-виховна діяльність, що має

забезпечити вироблення захисних реакцій психіки підлітка та протистояння шкідливим звичкам.

В якості **висновків** нашої теоретичної розвідки можна стверджувати, що аналіз наукових розробок з проблеми профілактики шкідливих звичок у молодших підлітків – учнів шкіл-інтернатів дозволяє виділити такі проблеми, які потребують подальшого вирішення:

- розробка теоретико-методологічних засад профілактики шкідливих звичок у учнів 5-6 класів шкіл інтернатів у позаурочній діяльності;
- розробка критеріїв сформованості шкідливих звичок у учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів;
- необхідність ефективного використання позаурочного потенціалу з метою профілактики шкідливих звичок у учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів;
- необхідність спеціальної підготовки педагогічного складу шкіл-інтернатів до профілактики шкідливих звичок у учнів 5-6 класів на основі досягнень гуманістичної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Педагогический энциклопедический словарь / Глав. ред. Б. М. Бим-Бад; [редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.]. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 2003. – 528 с.
2. Большой психологический словарь / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – М.: Просвещение, 2005. – 617 с.
3. Соціальна педагогіка. Навчально-методичний посібник / За ред. Капської А. Й. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 228 с.
4. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2000. – 200 с.
5. Что нужно знать о молодежной субкультуре? / Воронов В. // Воспитание школьников. – 2001. – 4. – С. 20-26.
6. Битенский В. С. Наркомании у подростков / В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. – К.: Здоровье, 1989. – 216 с.

7. Соціальна робота з групами девіантної поведінки [Текст] : матеріали семінару «Теорія і практика соціальної роботи : профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі» : навчальний посібник / В. П. Лютий ; Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України, Християнський дитячий фонд. – К. : [б. в.], 2000. – 51 с.
8. Твое життя – твій вибір (Модуль «За життя без наркотиків») / [упоряд.: Федорченко Т. С., Сомова І. Г., та ін.]. – К : Міленіум, 2001. – 192 с.
9. Толковый словарь Ушакова Д. Н.
<http://dic.academic.ru/contents.nsf/ushakov/>
10. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика: учебн.-метод. пособие / А. В. Гоголева ; РАО, Моск. психол.-социал. ин-т. – 2-е изд., стер. – М.; Воронеж: МПСИ; МОДЭК, 2003. – 240 с.
11. Супрун М. О. Педагогіка : підручник для духовних і світських закладів освіти – К. : КДА, 2018. – 400 с.
12. ..Suprun, N. Pedagogy as an academic discipline in the context of religious education. Proceedings of the Kiev Theological Academy. 2011. No.15. – P. 323-333.

REFERENCES

1. Pedagogy`chesky`j ency`klopedy`chesky`j slovar` / Glav. red. B. M. By`m-Bad; [redkol.: M. M. Bezruky`x, V. A. Bolotov, L. S. Glebova y` dr.]. – М. : Bol`shaya Rossy`jskaya Ency`klopedy`ya, 2003. – 528 s.
2. Bol`shoj psy`xology`chesky`j slovar` / Pod red. B. G. Meshheryakova, V. P. Zy`nchenko. – М.: Prosveshheny`e, 2005. – 617 s.
3. Social`na pedagogika. Navchal`no-metody`chny`j posibny`k / Za red. Kaps`koyi A. J. – К. : NPU im. M. P. Dragomanova, 2001. – 228 s.
4. Maksy`mova N. Yu. Social`no-psy`xologichny`j aspekt ady`kty`vnoyi povedinky` pidlitkiv ta molodi / N. Yu. Maksy`mova, S. V. Tolstoukova. – К. : Insty`tut psy`xologiyi im. G. S. Kostyuka, 2000. – 200 s.
5. Chto nuzhno znat` o molodezhnoj subkul`ture? / Voronov V. // Vospy`tany`e shkol`ny`kov. – 2001. – 4. – S. 20-26.
6. By`tensky`j V. S. Narkomany`y` u podrostkov / V. S. By`tensky`j, B. G. Xersonsky`j, S. V. Dvoryak, V. A. Glushkov. – К.: Zdorov`e, 1989. – 216 s.

7. Social'na robota z grupamy` deviantnoyi povedinky` [Tekst] : materialy` seminaru «Teoriya i prakty`ka social'noyi roboty` : profilakty`ka negaty`vny`x yavy`shh u molodizhnomu seredovy`shhi» : navchal'ny`j posibny`k / V. P. Lyuty`j ; Akad. praci i socz. vidnosy`n Federaciyi profspilok Ukrainy`, Xry`sty`yans`ky`j dy`tyachy`j fond. – K. : [b. v.], 2000. – 51 s.
8. Tvoye zhy`ttya – tvij vy`bir (Modul` «Za zhy`ttya bez narkoty`kiv») / [uporyad.: Fedorchenko T. Ye., Somova I. G., ta in.]. – K : Milenium, 2001. – 192 s.
9. Толковѳй словарь Ushakova D. N. <http://dic.academic.ru/contents.nsf/ushakov/>
10. Gogoleva A. V. Addy`kty`vnoe povedeny`e y` ego profy`lakty`ka: uchebn.-metod. posoby`e / A. V. Gogoleva ; RAO, Mosk. psy`xol.-socy`al. y`n-t. – 2-e y`zd., ster. – M.; Voronezh: MPSY`; MODЭK, 2003. – 240 s.
11. Suprun M. O. Pedagogika : pidruchny`k dlya duxovny`x i svits`ky`x zakladiv osvity` – K. : KDA,2018. – 400 s.
12. ..Suprun,N. Pedagogy as an academic discipline in the context of religious education. Proceedings of the Kiev Theological Academy.2011. No.15. – P. 323-333.